

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת וילך ויום כיפור, תשע"ג
מספר 985

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ונתנה תוקף רנון קצוף

על פי אחת הדעות במשנה (ר"ה א, א), א' בתשרי הוא ראש השנה למעשר בהמה. דומה שעובדה זו לא הותירה רושם רב בתפילות ובטקסים הנהוגים ביום זה אלא במקום אחד: הפיוט הידוע "ונתנה תוקף" הנאמר גם ביום הכיפורים.¹ הכרת עניין זה מעניקה לפיוט משמעות שונה משרגילים לייחס לו, ולא רבים עמדו עליה.

אדם חייב להפריש אחת מכל עשר בהמות – בקר וצאן – שנולדו בעדרו בשנה מסוימת, ואחד המועדים להפרשת המעשר הוא כ"ט באלול, ערב ראש השנה, כדי שיוקרר בחג הסוכות הקרוב. צורת ההפרשה היא מיוחדת במינה ונובעת מפירוש דווקני ביותר של המקראות בסוף ספר ויקרא: "וְכָל מַעֲשֵׂר בְּקָר וְצֹאן פֶּלֶאֱשֶׁר יַעֲבֹר תַּחַת הַשֶּׁבֶט הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה קֶדֶשׁ לַה' לֹא יִבְקֹר בֵּין טוֹב לְרָע" (כז:לב-לג). חכמים קבעו שבעל העדר חייב לכנס את הוולדות שנולדו באותה שנה לדיר ולתת להם לצאת אחד אחד דרך פתח קטן. בעל העדר מונה בשבטו את כל אחת מהבהמות "אחת, שתיים... תשע" ואת העשירית הוא מסמן בצבע ואומר עליה שהיא מעשר (בכורות ט, ז). את בהמת המעשר יש להקריב בבית המקדש, והבעלים אוכלים את בשרה. עקרוני הוא שהטלה או העגל "יעבור תחת השבט" מעצמו, ושאינו לא יעביר אותו לכיוון השבט. אין בעל העדר יכול לבחור טלה משובח במיוחד להידור מצוות מעשר, ואין הוא יכול לבחור מהפחות משובחים כדי לצאת ידי חובה. בחירת הבהמה לקרבן חייבת להיות אקראית.

הפיוט "ונתנה תוקף"² מתחלק בבירור לשני חלקים עיקריים שכמעט שווים בגודלם, ונקודת המפנה ביניהם היא במשפט "ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה".³ החלק הראשון עוסק ברוע הגזרה, והחלק השני בהעברתה. החלק הראשון מתחלק גם הוא לשני תת-חלקים: תת-החלק השני, הפותח במילים "בראש השנה יכתובין", עוסק באפשרויות הגזרה – מי יחיה ומי ימות וכדומה. עינו של הפייטן ממוקדת באפשרויות הגזרה הרעה, שכן רק כזאת – מיתה משונה (שלא בקצו), זוכה לפירוט נרחב: "מי באש ומי במים וכו'". אין פירוט מקביל של האפשרות "מי ייעשר", למשל.

לכאורה, תת-החלק הראשון מתאר דין צדק מוחלט, דין אמת לאמתה. אך מבעד לחזות של דין אמת מבצבצים ועולים קולות אחרים של דין שאינו צדק כלל וכלל. הביטוי הברור ביותר של הקול "האחר" – המפתח להבנת הפיוט, מובא במרכז החלק הראשון: "מעביר צאנו תחת שבטו" (טור 11). ההכוונה לכתוב בוויקרא (כז:לב) "פֶּלֶאֱשֶׁר יַעֲבֹר תַּחַת הַשֶּׁבֶט" ברורה. בני האדם ביום הדין משולים לטלאים בעת הפרשת מעשר בהמה. אחד מכל עשרה יישחט לקרבן. ואין זה משנה לגורלו אם הוא טוב או רע; לא תוארו ולא מעשו משפיעים על גורלו. בדיוק כך – "כן תעביר" – קורה לכל בני אנוש. הא-ל השופט יספור, ימנה, ויפקוד – שלשה פועלי ספירה – אך לא יבחן, יעריך, או ישפוט. והתוצאה – שלושה פועלי חיתוך: "תחתוך", "קצבה" (הקצב מחכה לטלה!), ו"גזר". ואכן, ברשימת הקביעות האפשריות של הכתיבה והחתימה לא נאמר שעל כל אדם ואדם בנפרד נקבע כפי שהיה מצופה אילו היה כאן דין צדק, אם יחיה או ימות, אלא "מי יחיה ומי ימות".

* פרופ' רנון קצוף הוא פרופסור אמריטוס במחלקה ללימודים קלאסיים.

¹ לפי מנהג הרבה עדות בישראל.

² מחברו אינו ידוע בבטחה, אך מסתבר שהוא הפייטן הקדום ינאי, אולי בן המאה החמישית או השישית לספירה. ראו: יעקב ש' שפיגל "בירור בדברי הפייטן 'ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה' ועל כפיפות הפייטנים להלכה", נטועים ח (מרחשוון תשס"ב), עמ' 23-42 (בעמ' 28).

³ טור 21 במספור של דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים כרך א: ראש השנה.

מראש נקבעה מכסה של "כמה יעברו וכמה ייבראו", כמה ימותו ברעב וכמה בצמא כבר נקבע, והשאלה היחידה הנשארת להכרעה היא מי זה יהיה.

לאור דברים ברורים אלו, כאשר אנחנו שבים אל מה שקראנו בתחילתה של הפסקה, נוצרות נקודות אי-נוחות לכל אורך תת-החלק הראשון המתאר הליך שיפוטי לכאורה.

לשון הכתוב: "וכל באי עולם יעברון לפניך כבני מרון" שאובה ממשנה ראש השנה (א, ב): "בראש השנה כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון". כך הגרסה המקובלת הן במשניות הן בפיוט, וכבר בתלמודים נשאלה שאלה לפרש הביטוי "כבני מרון". מבין התשובות שתיים נוגעות לענייננו: פירוש אחד הוא שהכוונה לצאן. לשון התלמוד הבבלי הוא: "הכא (בבבל) תרגימו כבני אמרנא" (ר"ה יח.),⁴ ומקובל, בעיקר מאז פירוש רבנו חננאל, לפרש את הביטוי כ"בני כבשים". רש"י מוסיף: "שמונין אותן לעשרין", ונראה שכך פירש פייטננו במשנה. הפירוש השני הוא שהכוונה לצבא חיילים, וגם כאן רש"י פירש שהחיילים "עוברים למניין". נראה שהסבר זה מוסב על גרסה בכתבי יד למשנה, ולפיה במקום "כבני מרון" עמדה המלה "כבנומרון" – המילה הרומית numerus. לפחות מהמאה השנייה לספירה הייתה למלה רומית זו גם משמעות צבאית של המילה "יחידה" בעברית המודרנית, מלבד משמעותה היסודית "מספר", ובמיוחד שימשה כינוי ל"קוהורטה" (cohors). שתי גרסאות אלו והפירושים הצמודים להן היו קיימים בדורות הראשונים של האמוראים, ונראה שמחבר "ונתנה תוקף" הכיר את שתיהן, וכאשר כתב בפיוטו את אחת מהן ציפה שכך יעורר את דעתו של הקורא גם על השנייה. הלוא פוליסמיה – רב-משמעות, היא לחם חוקה של השירה. בפיוטנו הביטוי "כבני מרון" עם פירושו "בני כבשים" רומז למלים הבאות מיד אחריו: "כבקרת רועה עדרו מעביר צאנו תחת שבטו" – למעשה בהמה. עם זאת התכוון מחברו גם לגרסה "כבנומרון" במשמעה "יחידה צבאית", ורומז גם לביטוי "צבא מרום" בקטע הקודם.

כאשר מילה רומית ליחידה צבאית נצמדת לאזכור של מעשר בהמה, שבו אחד מכל עשרה נבחר באקראי ונשחט, קשה להאמין שאדם שחי בעולם הרומי, כפי שחי בו פייטננו, לא יזכר במוסד הענישה הרומי – decimatio. בנוהל ענישה זה, שהופעל כדי להעניש יחידה צבאית על הפרת משמעת, היה אחד מכל עשרה חיילים עולה בגורל ומוצא להורג. בפעולה זו לא נעשה ניסיון למצוא דווקא את האשמים ולפטור את מי שלא היה אשם. מסורות על ביצוע decimatio מגיעות מכל ימי הקיסרות הרומית, בייחוד על הקוהורטות, ומעניינת האחרונה שבהן על אודות מאוריטוס והלגיון התבני בסוף המאה השלישית, שלדבריה חוסלו ב-decimatio מפני נאמנותם לנצרות. מאמצע המאה החמישית היה הסיפור נפוץ מאוד בעולם הנוצרי, שבתוכו חי פייטננו. בקטעים קודמים בפיוט מובאת סדרת הפרות של סדרי הדין. האמירה "חותם יד כל אדם בספר" מבוססת על המסורת המדרשית שלפיה בסוף ימיו של כל אדם או באחרית הימים הוא נדרש לחתום על רישום מעשיו במשך חייו,⁵ והודאה זו תשמש ראיה בדין שיתקיים בו. ציור זה של הודאה כגורם ראייתי מכריע בדין הפלילי משקף כנראה את המציאות של השלטון הרומי,⁶ שייחס משקל רב להודאת הנאשם בפלילים, ומקורות יהודיים ונוצריים כאחד מראים שכך נהג השלטון הרומי גם בארץ ישראל. אבל בתורת חז"ל כלל מוצק הוא שאין הודאתו של נאשם בפלילים מפלילה אותו ("אין אדם משים עצמו רשע"), ובמילים אחרות – אי אפשר להעניש נידון על סמך הודאתו לא בעונש מוות, לא במלקות ואף לא בקנס. אם בעניין קץ הימים ניתנה רשות לדמיון לשאוב מכל מקור, הרי בהעתקה בפיוטנו לדין "בזמן אמת" מידי שנה בשנה שבו נקבע מי יחיה ומי ימות, ההפרה ההלכתית בוטה.

אמירה אחרת היא שספר הזיכרונות ייקרא מעצמו. שוב לפנינו הפרה של סדרי הדין, שכן הכלל הוא שעדות בכתב אינה מתקבלת. חז"ל דרשו את הפסוק "על פי שְׁנֵי עֵדִים או על פי שְׁלֹשָׁה עֵדִים יָקוּם דְּבָר" (דב' יט: טו), בלשון הספרי על אתר והתלמוד הירושלמי (יבמות טז, ז טז ע"א): "לא על פי כתבם". ואם בדיני ממונות הכלל צומצם במידה ניכרת, הרי בדיני נפשות הכלל נשאר בתוקפו המלא.

במקום אחר נאמר שהא-ל הוא דיין וגם עַד. בהליך משפטי תקין העד כפוף לבקרה של השופט, והשופט כבול בעדותו של העד. מערכת איזון זו אמורה להבטיח משפט צדק, ועל כן כלל מוצק הוא בהלכה שבדיני נפשות "אין עד נעשה דיין". הכרת כלל זה אינה צריכה להיות נחלת מלומדים בלבד הבקיאים בכל הש"ס כולו, שהרי הסוגיה העיקרית בנושא באה בתחילת הפרק השלישי של מסכת ראש השנה הן בתלמוד הבבלי (כה:): הן בתלמוד הירושלמי (ג, א נח ע"ד), במרחק לא רב מהסוגיות הבולטות בפיוטנו, על ספרים הנכתבים בראש השנה ונחתמים ביום כיפור ועל דברים המבטלים את גזר הדין (ר"ה טז:; ירושלמי ר"ה א, ג נז ע"א). למשל, בכתב יד מינכן של התלמוד הבבלי המעבר מהסוגיה האחת לאחרת נעשה בהפיכת דף אחד בלבד.

⁴ שמא יהודה פרידמן, "המילון המחקרי ללשון העברית של התנאים: ערך הבקר/הפקר; ביקורת", סידרא יב (תשנ"ו), עמ' 113-127 (בעיקר עמ' 119-120).

⁵ ספרי דברים, האזינו שז, ועוד.

⁶ אהרן קירשבאום, הרשעה עצמית במשפט העברי, ההודאה בפלילים וההפללה העצמית בהלכה היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 139.

אכן, כבר בתחילת הפיוט נאמר על היום "כי הוא נורא ואיום". בעברית של ימינו, אולי בעקבות שימוש יתר בפיוטי הימים הנוראים, איבד הביטוי "נורא ואיום" את עצמתו, ושומעים אותו כמתאר דברים שליליים, גם פעוטים. לא כן בפיוט מוקדם כשלנו. הביטוי "איום ונורא" (בפיוט נהפך סדר המילים לצורך החרוז) מופיע במקרא פעם אחת בלבד (בחבקוק א:ז) על הכשדים: "הגוי המר והנמקֶה ההולֵך לְמַרְחָבֵי אֶרֶץ לְרֵשֶׁת מְשָׁפְנוֹת לֹא לוֹ" (שם ו). בכל ספרות חז"ל, למעט היקרות אחת בלבד, הביטוי מופיע אך ורק במדרשים על אותו פסוק. על גוי חמסן זה נאמר "אֵיִם וְנֹרָא הוּא מְמַנּוּ מְשֻׁפְטוֹ וְשֹׁאֲתוֹ יֵצֵא". נראה שפשוטו של מקרא הוא שאין הגוי הנמנהר מכפיף את עצמו לכללי משפט חיצוניים לו. אף שלכאורה הוא עורך טקס משפטי, הרי מעשיו שרירותיים. ללא כל ניסיון להצדקה הוא לוקח את אשר לא לו – "כִּלְהָ לְחַמְסֵי יְבוֹא" (שם ט). אמנם שרירותיות אינה זהה לאקראיות, אולם הצד השווה שבהן הוא שאין בהן דין צדק.

מתחילת הפיוט עד לאמצעו, גורלו של כל אדם ואלהם ככל האנושות, אם יחיה או ימות, נקבע אפוא בהליך שנראה על פניו כדין צדק, אך למעשה חדור הפרות של סדר דין תקין לפי תפיסתנו, עד שאינו אלא קביעה אקראית, כהעברת הצאן תחת השבט למעשר בהמה. מעשיו של אדם לטוב או לרע אינם מכריעים בגורלו. עולם זה הוא זוויתי, ובלשון הפייטן: "נורא ואיום". במחזור מאויר התמונה המתבקשת לעמוד זה היא "הצעקה" של אדוארד מונק, והדברים קשים.

ואז, בדיוק מאמצע הפיוט, מושמעת בשורה מדהימה (על פי הנאמר בירושלמי תענית ב, א, סה ע"ב; ב"ר מד, יב): ניתן לפרוץ מעבר למצב האיום הזה: "שלשה דברים מבטלים גזירות רעות ואלו הם תפלה וצדקה ותשובה". בשורה זו מדהימה מזו המוצגת בנבואת חבקוק, שאליה רמז הפייטן במילים "נורא ואיום". שם, כאשר הנביא מטיח דברים כלפי מעלה (א: יג ואילך), תשובת ה' היא שהדברים יקבלו את איזונם בעתיד, במועד קבוע מראש אך לא מפורש, אך הוא כה רחוק שלתיעודו דרוש רישום בכתב (ב: ב), ולא נותר לנביא ולשומעיו אלא לחכות ולצפות ("אִם יִתְמַהֲמָה חַפָּה לוֹ", ב: ג). לא כן בפיוטנו: הפתרון לבעיות רוע האקראיות בעולם ניתן בידי כל אחד ואחד; כל אחד יכול לחזור בתשובה להתפלל ולתת צדקה, וכל זה מיד, ברגע זה, ללא דיחוי.

יכולת זו, נאמר בהמשך הפיוט, סיבתה שרק הקב"ה רוצה לפרוץ את המצב: "כי לא תחפוץ במות המת", ורק הוא יכול, כי הוא, שלא כאדם בר-חלוף, "א-ל חי וקיים". אין קצבה לשנותיו לעומת הקצבה הנחתכת לכל בריה. מכאן הפייטן פורץ בשיר תהילה צוהל, מעוטר בהישנות צלילים ובחריזה, על קדושתו של הקב"ה שבמרכזו עומדת הקביעה "וְשִׁמְנוּ קְרֹאת בְּשִׁמְךָ". עתה יכולים כל המתפללים להצטרף למלאכי השרת דרי מעלה בשילוש קדושה בקודש.⁷ ביום הנורא והאיום ניצחנו!

⁷ יפה ביטא את הרעיון הזה המלחין המודוניציאי ר' קויפמן יידל אירלסון בלחן שהלחין לקטע זה, "אין קצבה" – מארש ניצחון ממש, המושר בהתלהבות רבה בהרבה קהילות.